

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱԿԱՆԱՏԵՍ ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ՊԱՏՄԱԺԱՍՏԱԳՐԱԿԱՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ ՎԵՐԺԻՆԵ ՍՎԱԶԼՅԱՆ

Որքան տարիներն անցնում են, այնքան ավելի է մեծանում հետաքրքրությունը Հայոց ցեղասպանության մկատմամբ, մանավանդ որ թուրք ու թուրքամետ պատմաբաններն ամեն կերպ ճգնում են խեղաթյուրել պատմական ստույգ իրողությունները:

Հայոց ցեղասպանության մասին տարբեր լեզուներով լույս են տեսել բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, փաստաթղթերի ժողովածուներ, քաղաքագետների և հասարակական գործիչների ասույթներ, գեղարվեստական ստեղծագործություններ, սակայն հրատարակված այդ բազմաքննյա գրականության մեջ ցարդ բացակայել են պատմական հիշյալ իրադարձություններից անմիջական տպավորություններ ստացած ականատես-վկա վերապրողների պատմած հուշերն ու հաղորդած ժողովրդական երգերը, որոնք ևս պատմաճանաչողական և վավերագրական կարևոր արժեք են ներկայացնում:

Տակավին 1956 թվականին, գիտակցելով ժողովրդական բանավոր ավանդության այդ կարգի նյութերի պատմագիտական և փաստավերական արժեքը, սկզբում՝ արևմտահայի արյան կանչով և անձնական մախաճեղություններ, այնուհետև՝ 1960 թվից Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի կազմակերպած անհատական գիտաընկերների ընթացքում, իսկ 1996 թվականից՝ ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի հովանու ներքո, գրի ենք առել (ձայնագրել ու տեսագրել) Հայոց ցեղասպանությունից վերապրած ականատես-վկաների պատմած հուշերն ու պատմական բնույթի երգերը, որոնք ընդգրկում են պատմական Հայաստանի, Կիլիկիայի և Անատոլիայի ավելի քան 70 բնակավայրերից տարագրված, Հայաստանում և Միջուրքում բնակություն հաստատած շուրջ 550 ականատես-վկա վերապրողների հաղորդած բանավոր նյութերը (600 միավոր, որոնք պահվում են ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի արխիվում, տողերիս հեղինակի ֆոնդում):

հավաք, ողջակեզ, բռնազաղթ, ջարդ, կոտորած), բռնի տեղահանությունները դեպի ամայի անապատներ (Դեր Զոր, Ռաս Էլ Այն, Ռաքքա, Մեսքենե, Սուրուհ...), նաև արևմտահայ տարբեր հատվածների մղած արդար ու ազնիվ ոգորումներն ընդդեմ բռնության՝ պաշտպանելու համար իրենց ապրելու տարրական իրավունքը (1915 թ. Վանի հերոսամարտ, Շատախի, Շապին-Գարահիսարի, Սասունի գոյամարտեր, Մուսա լեռան, Ուրֆայի, ավելի ուշ՝ 1920-1921 թթ. Այնթապի, Հաճընի հերոսամարտեր), այդ ինքնապաշտպանական հերոսամարտերում մարտիրոսացած ազգային հերոսներ (Հապինգարահիսարցի Անդրանիկ Օզանյան, վանեցի Արմենակ Եկարյան, սեբաստացի Մուրադ՝ Համբարձում Բոյաջյան, մուսալեռցի Եսայի Յաղուբյան, ուրֆացի Մկրտիչ Յոթնեղբայրյան, այնթապցի Աղուր Լևոնյան, զեյթունցի Արամ Չոլաքյան, ազգային վրիժառու Սողոմոն Թեհլերյան) և բազմաթիվ այլ հայտնի ու անհայտ հայորդիներ, որոնք ժողովրդական զանգվածների հետ միաձուլված պայքարել են, նահատակվել, նաև դիմակայել ու վերապրել:

Վերապրողներից ի մի բերված հուշերը (290 միավոր) հնարավորություն են տալիս զիտական հետազոտության ենթարկել այս կարգի նյութերի ժանրային, տիպաբանական առանձնահատկությունները:

Հայոց ցեղասպանության ակամատես-վկաների պատմած հուշերը, որպես ժողովրդական բանավոր ավանդության տարատեսակ, իրենց կառուցվածքով կամ հակիրճ են ու սեղմ, կամ՝ ծավալուն ու երկարապատում, որոնք ներառում են նաև զանազան երկխոսություններ, մեջբերումներ, ժողովրդական բանահյուսության տարաբնույթ ժանրեր (երգ, վիպերգ, զրույց, առած-ասացվածք, օրհնանք, անեծք, աղոթք և այլն)՝ հաստատելու համար իրենց պատմածի հավաստիությունը՝ առավել հուզիչ ու տպավորիչ դարձնելով իրենց բանավոր խոսքը:

Հայոց ցեղասպանության ակամատեսները, ցավազնորեն վերապրելով իրենց ողբերգական անցյալը, մեզ են հաղորդել անձնական հուշերը՝ պատմական բնօրրանի, հայրենի օջախի, սիրելի հարազատների մասին, որոնք, ավա՜ղ, վաղուց չկան: Այդ անձնական հուշապատկերները նրանք կրել են իրենց ողջ կյանքի ընթացքում: Եվ քանի որ վերապրողների պատմած հուշերը ներկայացնում են արևմտահայերին վիճակված պատմական յուրահատուկ իրադարձությունների անմիջական տպավորությունները, ուստի հազեցած են խոր *պատմականությանը*:

Առարկայորեն վերարտադրելով տվյալ ժամանակաշրջանի կյանքը, միստ ու կացը, բարքերը, քաղաքական-հասարակական հարաբերությունները, վերապրողների հաղորդած հուշերը ճշմարտացի են, վավերական և *ունեն հավաստի վկայությունների արժեք*:

Հուշապատումի մեջ հանդես եկող գլխավոր անձը պատմողի կերպարն է, որը ոչ միայն պատմում է պատմական նշանակալից իրադարձությունների, դեպքերի ու դեմքերի մասին, այլև իմաստավորում է դրանք՝ դրսևորելով իր աշխարհայացքի և անհատականության հիմնական հատկանիշները, իր մոտեցման ուրույն տեսակետը, իր յուրահատուկ լեզուն և ոճը: Հետևաբար ակամատես-վկայի պատմած հուշը միանշանակ է իր *եզակիությանը*: Այն տվյալ անհատի անձնական կենսագրությունն է՝ անցյալի իր իմաստավորմամբ, որը յուրաքանչյուր անգամ վերապատմելիս, հուշի առանցքային բովանդակությունը գրեթե մնում է անփոփոխ:

[illegible]

կամ հիշողությունը։

Մակայն ժողովրդի պատմական հիշողությունը մաս հարատևելու կարողություն ունի։ Թեպետ պատմական այդ իրադարձություններից արդեն 85 տարի է անցել, և իրաջով փրկված ակամատես-վկաներից շատ-շատերն արդեն չկան, սակայն ավագ սերնդի ներկայացուցիչների պատմածներն ընտանիքներում այնքան են լսվել ու կրկնվել, որ դարձել են մաս հեռավոր սերունդների ժառանգությունը և, բերնից բերան անցնելով, բանափոխության (transformation) ենթարկվելով, շարունակում են հարատևել մաս հետագա սերունդների հիշողության մեջ՝ արդեն պատմական գրույցների տեսքով։ Այդ կարգի գրույցներ (50 միավոր) գրի ենք առել հետագա սերունդներից որպես վկայություն այն իրողության, որ ժողովրդի պատմական հիշողությունը շարունակում է գոյատևել սերունդների մեջ բանափոխական մոր որակով՝ վիպական, անգամ առասպելական մոր գծերով հարստացված ու փոխակերպված։

Բացի ակամատեսների պատմած հուշերից ու պատմական հենք ունեցող գրույցներից գրի ենք առել մաս վերապրողների հաղորդած պատմական բնույթի երգերն ու վիպերգերը (310 միավոր), որոնք գեղարվեստորեն վերարտադրում են գորահավաքի, զինահավաքի, տեղահանության, ջարդի ու կոտորածի, ինչպես մաս որդեկորույս մայրերի, որբի ու որբամոցի, հայրենասիրության ու հեղոսամարտերի մասին հուզիչ ու տպավորիչ դրվագներ: Այդ երգերն իրենց թեմատիկ ինքնատիպությամբ ու գաղափարական բովանդակությամբ ոչ միայն նորույթ են հայ բանագիտության բնագավառում, այլև ժողովրդական այլ մյուսերի շնորհիվ նորովի է ընկալվում պատմական տվյալ ժամանակաշրջանն իր բնորոշ կողմերով:

Պատմական բնույթի երգերը հորինվել են ոչ միայն հայերեն, այլև՝
թուրքերեն, քանի որ պատմաքաղաքական տվյալ հանգամանքներում օս-
մանյան Թուրքիայի որոշ զավառներում հայերեն խոսելն արգելված է եղել:

Չբացանելով երկարատև համատեղ կեցության պայմաններում երկու ժողովուրդների հոգևոր մշակույթների փոխազդեցությունները, վկայություններ կան, թե «... հայ բառ արտասանողներու լեզուները կտրած էին հեռաբար կիլիկիայի մի շարք քաղաքների (Սիս, Աղանա, Տարսն, Անթեյ) և անոնց շրջակայքում ապրող հայերը կորուցել էին իրենց մայրենին»։¹ Եվ կամ. «... թուրքերուն հարստահարութիւնն ու հալածանքն այնքան խիստ եղաւ, որ հայախօս Անթեյ եղաւ թուրքախօս, Փոքր Ասիոյ ուրիշ գլխավոր քաղաքներու պէս։ Եւ վերջին կտրուկ հարուածը հայախոսութեանը ենիւերիներն էին, որ տվին՝ ծայրաստելով հայերէն խօսողներուն

լեզուները»:² Մեր գրառած հուշերում ևս վկայություններ կան այն մասին, որ Բյուրահիայի, Բուրսայի, Ադանայի, Կեսարիայի, Էսքիշեհիյրի և այլ վայրերի հայերը հիմնականում թուրքերեն էին խոսում: Ադանացի վերապրող Միքայել Քեշիշյանի (ծնվ. 1904) վկայությամբ «արդեն արգելված էր հայերեն խոսիլը և սորվիլը, ոչ միայն լեզուն կկտրեին, մահ թևերուն տակ խաշած տաք հավկիթ կդնեին, որ խոստովանվի, թե հայերեն կսորվեցնե ուրիշներուն: Եթե կխոստովանվեր՝ կտանեին, կկախեին կամ՝ կսպանեին»:³

Նկատի ունենալով լեզվական ձուլման այդ հանգամանքները, զանազան բարբառներով գրառված նյութերի հետ միասին մեր ուշադրությունից չեն վրիպել մահ թուրքալեզու, սակայն բացահայտ հայկական ծագմամբ ժողովրդական երգերը: Դրանք թեպետ հորինվել են հայերի կողմից և այն էլ ոչ կատարյալ թուրքերենի իմացությամբ (հաճախ հիշատակվում են հայերեն բառեր ու արտահայտություններ, հայկական անձնանուններ ու տեղանուններ, նկատվում են քերականական և հնչյունային անճշտություններ), սակայն իրենց գաղափարական բովանդակությամբ ունեն պատմաճանաչողական կարևոր արժեք: Վերջիններս, ինչպես և բարբառային բնագրերը, ներկայացված են մեր իսկ կատարած գրական հայերեն թարգմանությամբ:

1956 թվականին Երևանի Վարդաշեն թաղամասում ականատես-վկա վերապրող Եղիսաբեթ Զալաշյանը (ծնվ. 1888թ., Մուսա լեռ) մեզ պատմել է. «Արաբստանի անապատներում մեր եղած ժամանակ կենդանիներու պես էինք՝ ո՛չ հագուստ, ո՛չ ապրուստ, ո՛չ լվացվել, ո՛չ խմել...: Բնական պետքի համար անգամ ժանդարմը զլխուդ կայնած կըլար. ո՛չ կիմ կճանչնային, ո՛չ աղջիկ, ո՛չ մամուս: Կերակո՛ւր, ի՞նչ կերակուր. խոտ էինք հավաքում, անասունների պես խո՛տ էինք արածում: Աղ գտնվեր մե՛՛դ աղեկ, կթաթխեինք աղիմ, ավելի համով կըլար: Մեկ-մեկ հեռուեն արաբներ կերևային. բեղկի [բեղվին – Վ. Ս.] արաբները ոչխար-մոչխար շատ ունեին, ամա տուն-տեղ չունեին. չաղըներում տակ կապրեին: Աղ քրիստոնյա արաբները մեզի կմեղքնային. քիչ մը փիլավ տային մե՛՛դ՝ ձեռքով-մատներով կլպտեինք, կուտեինք. չունքի ցիգյարը անուշ է...: Իմին երեք պզտիկ ձագուկներս ալ արքտրի ճամփաները մեռան: Ամոր համար աս տարիքիս մեծ-մեծակ մնացած եմ»:⁴

Յոթանասունի մոտ այդ դժբախտ կինն առաջին անգամ՝ 1956 թվին, մեզ հաղորդել է մահ դերգոռյան թուրքալեզու երգաշարից հատվածներ, որոնք երգում էր վերհիշելով իր դառն անցյալը, իր կորցրած գավակներին.

«Ձատիկ-կիրակի չաղը սեօքիլեր
Բիթին երմենիլերի չեօլ դեօքիլեր,
Քեշի գիթի երմենիլերի քեօքիլեր.
Դինինըմ ուղըմա էօլեմ երմենի»:⁵

Ձատիկ-կիրակի վրանները քանդեցին,
Բոլոր հայերին անապատը լցրեցին,
Այծերի պես հայերին մորթեցին.
Հավատի համար մեռնող հայեր»:⁵

Եվ կամ՝

«Դեր Ջօր դեղիլերի բիլիլը քասաբա,
Քեսիլեմ երմենի գեմեզ հեսաբա,
Օսմանլի էֆրաթը դեօնմիշ դասաբա.
Դինինըմ ուղըմա էօլեմ երմենի»:⁶

Դեր Ջոր կոչվածն էր մի մեծ տեղավայր,
Մորթված հայերին էլ հաշիվ չկար,
Օսմանցի պետերը մսագործ դարձան.
Հավատի համար մեռնող հայեր»:⁶

Բազմաթիվ տարբերակներ ունեցող ժողովրդական այս երգերը, պատմական ստույգության հետ միասին, բնութագրվում են սեղմ պատկերավորությամբ և հայ միջնադարյան լայնաց երգերը հիշեցնող մեղեդայնությունով: Յուրաքանչյուր բանաստեղծական տող կամ բառակապակցություն մի ավարտուն պատկեր է, զանգվածային ողբերգության մի սահմոկեցուցիչ տեսարան, իսկ լավահառաչ կրկներգներն ավելի են խտացնում ու սաստկացնում բանաստեղծական պատկերի հուզահոգեբանական երանգը:

Այսպիսով, ականատես-վկա վերապրողների պատմած հուշերն ու պատմական բնույթի երգերն իրենց ինքնատիպությամբ և պատմաճանաչողական արժեքով դառնում են Հայոց ցեղասպանությունը լուսարանող վկայություններ, հավաստի, անարկայական ու փաստագրական վավերագրեր:

Ահա քե ինչու առանձնապես կարևորվում է Հայոց ցեղասպանության անմեղ մահատակների ու կորցրած երկրի մասին ժողովրդական խոհերն ու մտորումները զիտական շրջանառության մեջ դնելը: Քանզի վերապրողների այդ վկայությունները հայ ժողովրդի անցյալն է, նրա պատմությունը, նրա հավաքական հիշողությունը, որը խեղաթուրել չի լինի:

ՇԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Գալուստեան Գ. Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ հերոս Զէյթուն, Նիւ-Ետք, 1934, էջ 698:

² Մարաֆեան Գ. Պատմութիւն Ամբէպի հայոց, հ. Ա., Լուս Անգելեւս, 1953, էջ 5:

³ Սվազյան Վ. Մեծ եղեռն. Արևմտահայոց բանավոր վկայություններ, Երևան, 1995, էջ 133:

⁴ Նույն տեղում, էջ 38:

⁵ Սվազյան Վ. Մեծ եղեռնը արևմտահայոց հուշապատումներում և թուրքաիզու երգերում, Երևան, 1997, էջ 13:

⁶ Սվազյան Վ. Հայոց ցեղասպանություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ, Երևան, 2000, էջ 419:

Резюме

Свидетельства очевидцев Геноцида армян как историко-фактологические документы.

Вержине Свазян

С годами все более актуальной становится проблема Геноцида Армян, тем более что турецкие историографы пытаются исказить достоверные исторические события. В этом смысле, кроме опубликованных официальных материалов, важный историко-фактологический интерес представляют также созданные непосредственным впечатлением названных событий народные воспоминания и песни исторического характера.

Начиная с 1956 года, по собственной инициативе, в Армении и, частично, в Диаспоре были записаны устные народные воспоминания и песни исторического характера (армянские и туркоязычные), изложенные свидетелями-очевидцами из 70 местностей Западной Армении, Киликии и Анатолии. Эти материалы передали спасшиеся от Геноцида представители старшего поколения репатриантов.

Эти народоведческие и фактологические материалы правдиво отображают организованные младотурками воинские призывы и военные сво-

ры, массовые высылки и бойни армян, а также вспыхнувшие в те трагические дни героические самооборонительные сражения Вана, Сасуна, Муша, Патаха, Шапин-Гарансара, Муса Дага, Урфы, позднее (1920-1921 гг.) – Айнтапа и Аджна.

Своей самоубыточностью и историко-познавательной ценностью эти материалы становятся достоверными, фактологическими, документальными свидетельствами, отображающими события Геноцида армян.

Summary

Testimonies of the Armenian Genocide Eye-Witness Survivors as Historico-Factual Documents

Verjine Svazlian

During the past years, interest toward the fatal events of the Armenian Genocide has grown, especially when Turkish historiographers obstinately tried to distort the true historical facts. In this respect, the popular songs and memoirs created under the immediate impression of the said events are, besides the official published documents, of an exceptional historico-cognitive value; in spite of their importance, however, they had almost not been recorded and studied until recently.

Since 1956, by our own initiative, we have inscribed oral memoirs and folk songs of historical character (in Armenian and Turkish languages) in Armenia and partly in the Diaspora; they have been narrated and sung by Armenian repatriates, representatives of the senior generation of eye-witnesses, miraculously saved from the Genocide and deported from 70 localities of Western Armenia, Cilicia and Anatolia. In the process of recording the materials, we have tried to be faithful to the oral speech of our 550 narrators and to the specific dialect of their language.

These factual documents truthfully depict the mobilization, the arm-collection, the mass exile, massacre and slaughter organized by the government of Young Turks, as well as the heroic self-defensive battles of Van, Sassoun, Moush, Shatakh, Shapin-Garahissar, Moussa Dagh, Urfa and later (1920-1921), of Ayntap and Hadjn.

The presented oral testimonies, which have been inscribed (written down, audio- and video-recorded) word by word, fragment by fragment in the course of 45 years, are, by reason of their originality and historical value, unique factological and documental evidences reflecting, in a simple folk language, the tragic events of the Armenian Genocide.